

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

ΕΞΩΘΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ,
ΒΟΜΒΕΣ ΚΑΙ ΨΗΦΟΔΕΛΤΙΑ: Η ΒΡΕΤΑΝΙΑ
ΚΑΙ Ο ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ, 1954-1958

Η στάση της Βρετανίας απέναντι στον κυπριακό ένοπλο αγώνα έχει, ήδη από τη δεκαετία του 1950, αποτελέσει αντικείμενο εκτενών αναλύσεων. Η παρούσα μελέτη δεν θα μπορούσε, βέβαια, να εξαντλήσει το συγκεκριμένο θέμα. Αποπειράται όμως, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά την πρώτη Απριλίου 1955, να διατυπώσει ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις βαθύτερες αντιλήψεις, τους στόχους, τα μέσα και το ύφος της βρετανικής πολιτικής απέναντι στην προοπτική αναταραχής στην Κύπρο πριν από το 1955, απέναντι στην πραγματικότητα του ένοπλου αγώνα κατόπιν. Στο επίπεδο αυτό, ο ερευνητής οφείλει να κάνει μια βασική διάκριση μεταξύ των δύο παραμέτρων της βρετανικής στάσης: τον «μακρόκοσμο», δηλαδή την πολιτική και στρατηγική κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή της Κύπρου —την ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή— όπου εξελισσόταν ένας αμείλικτος διεθνής ανταγωνισμός ισχύος, την πλήρη έκταση και τις πιθανές επιπλοκές του οποίου δεν αντιλήφθηκε πλήρως η ελληνική πλευρά· και τον «μικρόκοσμο», την κατάσταση μέσα στην ίδια την Κύπρο, επίπεδο στο οποίο οι Βρετανοί προέβησαν σε μια σειρά από καταστροφικές παρανοήσεις.

Ι. «Μακρόκοσμος», «μικρόκοσμος» και η έναρξη του ένοπλου αγώνα

Στο πεδίο του «μακρόκοσμου», το πρόβλημα της Κύπρου μετά τον πόλεμο δημιουργούνταν από τις αδήριτες ανάγκες της βρετανικής πολιτικής στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Βασικό μέλημα της Βρετανίας στη δεκαετία του 1950 ήταν να διατηρήσει τα πρωτεία στη Μέση Ανατολή ώστε, έχοντας υπό τον έλεγχό της μία στρατηγικά σημαντική περιοχή του πλανήτη, να παραμείνει στη χορεία των Μεγάλων Δυνάμεων —ή, όπως το έλεγαν τότε στο Whitehall, να μην υποβιβαστεί στο επίπεδο μίας «δύναμης δεύτερης τάξης». Ωστόσο, το Λονδίνο αντιμετώπιζε σωρεία δυσκολιών— μεταξύ άλλων την έλλειψη επαρκών υλικών μέσων, τη δυσπιστία των Αμερικανών, την εχθρότητα του αναδυόμενου αραβικού εθνικισμού υπό τον Γκαμάλ Αμπτέλ Νάσερ και την απώλεια της μεγάλης στρατιωτικής βάσης του Σουέζ το 1954. Τόσο σημαντική ήταν για το Λονδίνο η διατήρηση της δυνατότητάς του να αναλαμβάνει αυτόνομη δράση ως δεσπόζουσα δύναμη στη Μέση Ανατολή,

ώστε το 1956 —κατά την αγγλογαλλική εισβολή στην Αίγυπτο—, η κυβέρνηση του Άντονι Ήντεν να φθάσει στο σημείο να συγκρουστεί και με τους ίδιους τους Αμερικανούς, με τα γνωστά καταστροφικά αποτελέσματα¹.

Η διατήρηση της Κύπρου, της μόνης μεγάλης περιοχής στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής που βρισκόταν υπό βρετανική κυριαρχία, αποτελούσε τμήμα της ευρύτερης αυτής στρατηγικής. «Μπορεί να φθάσουμε σε ένα σημείο στο οποίο να χρειαστεί να αποφασίσουμε εάν η Κύπρος είναι στρατηγικά σημαντικότερη για εμάς από ό,τι η Ελλάδα», ανέφερε το υπόμνημα που υπέβαλε, τον Ιούλιο του 1954, το Υπουργείο Αποικιών στο Υπουργικό Συμβούλιο και το οποίο περιέγραφε τη συνταγματική προσφορά που θα διατύπωνε το Λονδίνο τις αμέσως επόμενες ημέρες². Υπό μία έννοια, το Υπουργείο Αποικιών έθετε το ζήτημα με τρόπο πιο μετριοπαθή από ό,τι άλλες υπηρεσίες της βρετανικής κυβέρνησης, όπως οι στρατιωτικοί, ή άλλοι πολιτικοί παράγοντες όπως η εσωκομματική συντηρητική αντιπολίτευση, που κατήγγελε τις κυβερνήσεις Τσώρτσιλ και Ήντεν ότι «ξεπουλούσαν» την αυτοκρατορία³.

Με αυτές τις προτεραιότητες, στην κυπριακή σύγκρουση του 1955-59 η Βρετανία δεν πολέμησε απλώς για κάποια αποικιακά συμφέροντα ή έστω για τον έλεγχο του μεσανατολικού πετρελαίου· η περίφημη άποψη «no Cyprus no oil» που προβλήθηκε από τον ίδιο τον Άντονι Ήντεν στο συνέδριο του Συντηρητικού Κόμματος στο Νόργουιτς το 1956, φαίνεται ότι ήταν μια απόπειρα να εξηγηθεί με εύκολα κατανοήσιμους όρους στο βρετανικό κοινό η εμμονή στη διατήρηση της Κύπρου· την ίδια ακριβώς εποχή, οι ίδιοι οι Βρετανοί στρατιωτικοί επεσήμαναν ότι η νήσος *δεν έπαιξε* ουσιώδη ρόλο στον έλεγχο των πετρελαίων⁴. Η στάση της Βρετανίας στο Κυπριακό αποτέλεσε οργανικό τμήμα της γενικότερης πολιτικής της στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, που αποσκοπούσε να καλύψει μια ανάγκη της πραγματικά υπαρξιακή: την ίδια *την επιβίωσή της ως Μεγάλης Δύναμης*. Γι' αυτό πολέμησε τόσο σκληρά· και μόνον έτσι —λαμβάνοντας υπ' όψη τη μονομαρία των κυβερνήσεων της εποχής για τη θέση τους στη Μέση Ανατολή— μπορεί να εξηγηθεί η εμμονή της καλύτερης δημοκρατίας της υψηλίου στην άρνηση στοιχειωδών ελευθεριών για την Κύπρο (π.χ. φιλελεύθερων Συνταγμά-

1. Βλ. σχετικά, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, Αθήνα 1998.

2. PRO CAB 129/69, C (54) 245, 21 Ιουλίου 1954.

3. Για την εσωτερική πολιτική διάσταση, στην ίδια τη Βρετανία, της κυπριακής εξέγερσης, βλ. τις εξαιρέτες παρατηρήσεις στο Robert Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954-1959*, Oxford 1998.

4. PRO DEFE 4/87, 58th Meeting, 12 Ιουνίου 1956.

των που δίνονταν σε άλλες αποικίες) ή ο απόλυτος χαρακτήρας της αντίδρασής της στον ενωτικό αγώνα. Το ενωτικό κίνημα της δεκαετίας του 1950 και η ένοπλη εκδοχή του —η ΕΟΚΑ— ήταν, για το Λονδίνο, εχθροί με τους οποίους δεν μπορούσε να υπάρξει συνεννόηση, επειδή ακριβώς απειλούσαν το πιο ευαίσθητο (πολιτικά, στρατηγικά αλλά και ψυχολογικά και συναισθηματικά ακόμη) τμήμα της διεθνούς του θέσης.

Πρέπει όμως παράλληλα να υπογραμμιστεί ότι αυτό το στοιχείο —η υπαρξιακή αγωνία που κυριαρχούσε στο Whitehall— δεν έγινε αντιληπτό από την ελληνική πλευρά, η οποία προσδοκούσε πως η Βρετανία θα αποχωρούσε ομαλά από την Κύπρο επειδή, την ίδια περίοδο, αναγκαζόταν να αποχωρήσει από άλλα σημεία στη Μέση Ανατολή. Και όμως, σε καμία περίπτωση δεν επρόκειτο να συμβεί κάτι τέτοιο στη δεκαετία του 1950. Αντίθετα μάλιστα, το γεγονός ότι άλλες βρετανικές θέσεις στη Μέση Ανατολή χάνονταν στα χρόνια αυτά (π.χ. η μεγάλη βάση του Σουέζ το 1954), ήταν, από τη σκοπιά του Λονδίνου, ακόμη ένας σημαντικός λόγος να μην υπάρξει αντίστοιχη υποχώρηση στην Κύπρο. Με άλλα λόγια, στις αποφάσεις για την ένταση του ενωτικού αιτήματος στις αρχές της δεκαετίας του 1950, για τη διεθνοποίηση του Κυπριακού το 1954 και για την έναρξη του ένοπλου αγώνα το 1955, είχε παρεισφρήσει μια παρανόηση των κινήτρων τη βρετανικής πολιτικής, τελικά και ένας κακός υπολογισμός για την ενδεχόμενη ένταση της βρετανικής αντίδρασης. Από τη σκοπιά, συνεπώς, του «μακρόκοσμου», μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί ότι η ένοπλη δράση στην Κύπρο του 1955 ώθησε μία ήδη ανήσυχη Βρετανία, που βρισκόταν σε μία επικίνδυνη ψυχολογική κατάσταση, σε αντιδράσεις ακόμη περισσότερο σπασμωδικές⁵.

Οσοδήποτε σημαντική, όμως, και αν ήταν η επιρροή του «μακρόκοσμου» στη βρετανική στάση, θα ήταν λάθος να εξαγάγει κανείς συμπεράσματα για τον κυπριακό ένοπλο αγώνα μόνο με βάση τη διεθνή συγκυρία. Τα πράγματα ήταν περισσότερο περίπλοκα, επειδή αυτή η βρετανική προδιάθεση στο «μακροκοσμικό» επίπεδο συνδυαζόταν και με σημαντικές παρανοήσεις στο επίπεδο του «μικρόκοσμου», μέσα στην ίδια την Κύπρο. Για να τεθεί το ζήτημα απλά, όπως ακριβώς η ελληνική πλευρά απέτυχε να κατανοήσει τους ακριβείς λόγους για τους οποίους το Λονδίνο δεν συναινούσε στην Ένωση,

5. Για μία κριτική ανάλυση της απόφασης για διεθνοποίηση και ένοπλο αγώνα, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική τόμος Β' (1945-1981)*, Αθήνα 2001, σσ. 81-87· Θεόδωρος Κουλουμπής, *Κυπριακό: λάθη, διδάγματα, προοπτικές*, Αθήνα 1997· Μενέλαος Αλεξανδράκης, Βύρων Θεοδωρόπουλος, Ευστάθιος Λαγάκος, *Το Κυπριακό, 1950-1974: μία ενδοσκοπήση*, Αθήνα 1987, καθώς επίσης και την ανάλυση στα Evanthis Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus, 1955-59*, Minneapolis 1997· Ioannis Stefanidis, *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Problem*, London 1999.

αντίστοιχα οι Βρετανοί αποικιακοί ιθύνοντες, τόσο στη Λευκωσία όσο και στο Λονδίνο, δεν είχαν αντιληφθεί ότι η Κύπρος της δεκαετίας του 1950 πλησίαζε με γοργούς ρυθμούς στην έκρηξη μίας επανάστασης.

Η κύρια αιτία της παρανόησης αυτής βρισκόταν στην υποτίμηση του ενωτικού οράματος⁶: οι Βρετανοί ιθύνοντες θεωρούσαν ότι οι υποστηρικτές της Ένωσης ήταν «λαϊκιστές» περιορισμένοι στους κόλπους της Εκκλησίας και στις εμπορικές κοινότητες των πόλεων, με σχετικά μικρή επιρροή στη μάζα του ελληνοκυπριακού πληθυσμού· πίστευαν, αντίθετα, ότι υπήρχε μία σημαντική και με μεγάλη κοινωνική επιρροή ομάδα Ελληνοκυπρίων που θα ήταν πρόθυμοι να εργαστούν ενάντια στην προοπτική της Ένωσης. Στη σύλληψη αυτή, ίσως να μην έπαιξε μικρό ρόλο και ο παραδοσιακός «φωτισμένος» προστατευτικός πατερναλισμός που συνόδευσε συχνά τη βρετανική πολιτική τόσο στον αποικιακό χώρο όσο και στην ανατολική Μεσόγειο, (και που διαχέει π.χ. τα *Πικρολέμονα* του Λώρενς Ντάρελ)⁷: πρόκειται για στοιχείο που θα μπορούσε, ίσως, να αποδειχτεί ευεργετικό σε άλλες εποχές, αλλά στη δεκαετία του 1950 ήταν δυνητικά καταστροφικό όταν εφαρμοζόταν άκριτα σε μία αποικία που βρισκόταν στα πρόθυρα του ξεσηκωμού.

Σε κάθε περίπτωση, η βρετανική αυτή αντίληψη διαφαίνεται έντονα σε δύο συνταγματικά σχέδια: πρώτα του Ιουλίου 1954, που παρουσιάστηκε παράλληλα με το «ουδέποτε» του Χόπκινσον, και κατόπιν του Απριλίου 1955 που δεν προτάθηκε επίσημα. Το πρώτο προέβλεπε πλειοψηφία διορισμένων μελών στη Βουλή —Βρετανών αξιωματούχων και Κυπρίων— το δεύτερο αιρετή πλειοψηφία τέτοια που να καθιστά βέβαιο ότι ο συνδυασμός των Τουρκοκυπρίων αιρετών μελών και των διορισμένων (Βρετανών και Κυπρίων) θα υπερτερούσε αριθμητικά των Ελληνοκυπρίων εκλεγμένων βουλευτών. Και στις δύο περιπτώσεις, τα σχέδια συντάχθηκαν με την πεποίθηση ότι θα υπήρχε μία σημαντική μερίδα Κυπρίων που θα αποδεχόταν το διορισμό σε αυτό το νομοθετικό σώμα και θα στήριζε τη βρετανική θέση απέναντι στη διπλή πρόκληση της Εθναρχίας και του ΑΚΕΛ, γενικότερα απέναντι στη θέση «Ένωσης και μόνον Ένωσης»⁷. Ήδη τον Ιούνιο του 1954, πριν από τη διατύπωση του «ουδέποτε», ο κυβερνήτης σερ Ρόμπερτ Άρμιτατζ υποστήριζε στην υπηρεσιακή του αλληλογραφία ότι η Βρετανία έπρεπε να διακηρύξει έντονα τη βούλησή της να μην παραχωρήσει την Κύπρο, ώστε να «ενθαρρύνει» τους φιλικούς προς αυτήν Κυπρίους να αναλάβουν την πρωτοβουλία των κινή-

6. Για την υποτίμηση του ενωτικού οράματος βλ. Evanthis Hatzivassiliou, *The Cyprus Question, 1878-1960: the Constitutional Aspect*, Minneapolis 2002, σσ. 11-15· Stefanidis, σ. 157.

7. Ανάλυση των δύο σχεδίων στο Hatzivassiliou, *The Cyprus Question: the Constitutional Aspect*, σσ. 51-54.

σεων⁸. Λίγο αργότερα, τον καταστροφικό Ιούλιο του 1954 —το μήνα του «ουδέποτε»— ο κυβερνήτης επέμενε σε νέα αναφορά του ότι «μόνον μία μειοψηφία στην Ελλάδα και την Κύπρο θέλει πράγματι την Ένωση»⁹.

Η άποψη αυτή ήταν λανθασμένη: οι Βρετανοί ιθύνοντες δεν αντιλαμβάνονταν ότι, ακόμη και αν πολλοί Κύπριοι δεν θεωρούσαν αναγκαία την άμεση Ένωση, κανείς δεν ήταν διατεθειμένος να απεμπολήσει το ατομικό δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού, ή το συλλογικό δικαίωμα της δημοκρατικής διακυβέρνησης σε πρώτη φάση, τελικά και της αυτοδιάθεσης στο μέλλον. Πράγματι, στις αρχές του 1955 ο Άρμιτατζ αναφερόταν στην αδυναμία του να ανεύρει αρκετούς Κυπρίους που θα δέχονταν διορισμό σε μια παρόμοια Βουλή¹⁰. Αυτό, πρέπει να σημειωθεί, υπογραμμιζόταν σε έγγραφο που είχε συνταχθεί πριν από την έναρξη του ένοπλου αγώνα, και στο οποίο η «απροθυμία» των «αγγλόφιλων/ανθελωτικών» Κυπρίων δεν αποδιδόταν στις συνέπειες της «τρομοκρατίας» (αντίθετα, σε τούτη τη χρονική στιγμή οι Βρετανοί απέδιδαν την απροθυμία αυτή στην επιρροή που ασκούσε το ελληνικό ραδιόφωνο στη νήσο). Παρ' όλα αυτά, στο νέο συνταγματικό σχέδιο του Απριλίου 1955 και πάλι δηλωνόταν ότι η αναταραχή στην Κύπρο ήταν «τεχνητή» και δημιουργούνται από «την Εκκλησία και τους κομμουνιστές»¹¹. Η θεωρία της ύπαρξης μίας ανθελωτικής ελληνοκυπριακής ελίτ εγκαταλείφθηκε —από σύμπτωση άραγε;— μετά την άνοιξη του 1955. Έκτοτε, τα βρετανικά συνταγματικά σχέδια εκπονούνταν με το δεδομένο ότι οι Ελληνοκύπριοι εκπρόσωποι θα επιζητούσαν την Ένωση, την οποία τα σχέδια αυτά όφειλαν να εμποδίσουν.

Το δεύτερο πρόβλημα που γίνεται εμφανές στην αντίληψη των Βρετανών ιθυνόντων πριν από το 1955 είναι η σταθερή υποτίμηση της μαχητικότητας και της αποφασιστικότητας των Ελληνοκυπρίων. Δεν είναι, πράγματι, λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Βρετανοί φέρονταν με τρόπο αλαζονικό στους Ελληνοκυπρίους, ακόμη και σε θέματα που άπτονταν του δικαιώματος όχι της αυτοδιάθεσης (δηλαδή του νομικού ζητήματος της αλλαγής κυριαρχίας), αλλά του αυτοπροσδιορισμού, δηλαδή της ίδιας της ταυτότητας, ζητήματα που από μόνο του θα μπορούσε να προσλάβει εκρηκτικές διαστάσεις. Κλασικά παραδείγματα, οι διαδοχικές δημόσιες δηλώσεις Βρετανών επισήμων από τις αρχές του 1954, που αμφισβητούσαν την ταυτότητα των Κυπρίων —και που προκάλεσαν το ξέσπασμα και της ελλαδικής λαϊκής οργής με τα συλλαλητήρια του καλοκαιριού εκείνου του έτους— ή η εισήγηση του

8. Βλ. σχετικά Σημείωμα (Young, Foreign Office), 16 Ιουνίου 1954, PRO FO 371/112847/145.

9. Stefanidis, σ. 157.

10. Armitage προς Υπουργείο Αποικιών, 1 Φεβρουαρίου 1955, FO 371/117625/104.

11. PRO CAB 129/74, C (55) 92, 6 Απριλίου 1955, υπόμνημα του Υπουργού Αποικιών.

κυβερνήτη Άρμιτατζ στις 6 Οκτωβρίου 1954, να αναφέρονται επισήμως οι Ελληνοκύπριοι ως «Έλληνες Κύπριοι» και όχι ως «ελληνόφωνοι», επειδή έβρισκαν την τελευταία προσφώνηση προσβλητική¹². Ήταν μόνο λίγους μήνες πριν από την έναρξη της ένοπλης δράσης και το πρώτο φορτίο όπλων είχε ήδη φθάσει στην Κύπρο· ο Γρίβας θα έφθανε στο νησί ένα μήνα μετά, στις 10 Νοεμβρίου... Ήταν, δηλαδή, πολύ αργά.

Αυτή η υποτίμηση των Ελληνοκυπρίων βασιζόταν με τη σειρά της σε μία άλλη υπόθεση: το Λονδίνο και το Κυβερνείο στη Λευκωσία δεν πίστευαν ότι οι Κύπριοι θα πολεμούσαν. Χαρακτηριστικό, στο σημείο αυτό, είναι σημείωμα υψηλόβαθμου στελέχους του Υπουργείου Αποικιών στις αρχές του 1954: «Δεν υπάρχει αμφιβολία για την ικανότητά μας να διατηρήσουμε την τάξη»¹³. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το καλοκαίρι του 1954 ο κυβερνήτης Άρμιτατζ επέμενε ότι υπήρχαν πολλοί φιλικοί προς τη Βρετανία τοπικοί παράγοντες που θα την υποστήριζαν εάν εξέθετε τη θέση της με ισχυρούς όρους· επιζητούσε την επιβολή της νομοθεσίας καταστολής (sedition laws), ακόμη και την πιθανή εκτόπιση του Μακαρίου¹⁴, χωρίς να πιστεύει ότι θα επερχόταν ένοπλη σύγκρουση. Ακόμη και μετά τη δήλωση του «ουδέποτε», τον Αύγουστο του 1954, ο Άρμιτατζ εξακολουθούσε να μην αντιλαμβάνεται τη δυναμική των εξελίξεων: «Για πρώτη φορά εδώ και 76 χρόνια, η κυπριακή κυβέρνηση έχει την πρωτοβουλία στον αναίμακτο αγώνα ενάντια στις δυνάμεις της υπονόμευσης»¹⁵. Ούτε την πρωτοβουλία είχε, ούτε αναίμακτος θα ήταν ο αγώνας για πολύ.

Πολύ περισσότερο, όμως, ήταν πραγματική πρόκληση για βία η θέση που προβαλλόταν (άτυπα μιν, αλλά προβαλλόταν) από Βρετανούς ιθύνοντες στην Κύπρο ότι εάν οι Ελληνοκύπριοι ήταν πράγματι Έλληνες, θα είχαν ήδη επαναστατήσει¹⁶. Βέβαια, παρόμοιες απόψεις διατυπώνονταν, πιθανότατα, ως λογοπαίγνια· αλλά και έτσι ακόμη, δεν κάνει κανείς τέτοια «αστεία» σε ανθρώπους τους οποίους είχε καλέσει να πολεμήσουν «για την Ελλάδα και την ελευθερία» σε ένα παγκόσμιο πόλεμο, για να τους αντιμετωπίσει κατόπιν με τα «ουδέποτε» και να τους φέρει σε απόγνωση. Οι Βρετανοί δεν πίστεψαν ότι οι Ελληνοκύπριοι ήταν ικανοί για ένοπλη δράση ακόμη και όταν συνέλαβαν το καϊκι «Άγιος Γεώργιος» τον Ιανουάριο του 1955 —μάλιστα, η ένταση των παράκτιων περιπολιών, ακριβώς τότε, οφειλόταν στην πεποίθηση ότι το

12. Armitage προς Υπουργείο Αποικιών, 6 Οκτωβρίου 1954, FO 371/112866/781.

13. Σημείωμα (Morris, Υπουργείο Αποικιών), 12 Φεβρουαρίου 1954, PRO CO 926/256/111.

14. Armitage προς Υπουργείο Αποικιών, 25 Ιουλίου 1954, FO 371/112849/204.

15. Armitage προς Υπουργείο Αποικιών, 8 Αυγούστου 1954, FO 371/112850/255.

16. Για κριτική στην άποψη αυτή των Βρετανών ιθυνόντων, βλ. επίσης Holland, σσ. 33-34· Stefanidis, σσ. 155-157.

ενωτικό αίσθημα ήταν «εισαγόμενο» από την Ελλάδα, καθώς και στον φόβο των αποικιακών αξιωματούχων ότι θα έρχονταν στην Κύπρο *Ελλαδίτες* για να ξεκινήσουν έναν ένοπλο αγώνα. Χαρακτηριστικές στο σημείο αυτό είναι οι αναφορές του Ντάρελ —ανθρώπου με φιλελληνική κατά βάση στάση— στην πιθανότητα να έρθουν στην Κύπρο «Ροδίτες» ή «Κρητικοί» για να πολεμήσουν, ή η περιγραφή του για τα επεισόδια του Δεκεμβρίου 1954, μετά την ήττα της Ελλάδας στον ΟΗΕ. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο Ντάρελ απέδωσε την κατάσταση ως μια εκατέρωθεν καλόκαρδη οπερετική σύγκρουση («ανεπανάληπτη κωμωδία της λατινικής ζωής»), με πολλά αστεία επεισόδια, όπου και οι δύο πλευρές συγκροτούσαν έναν «κόσμο της παντομίμας»: μόνο κάπου απόμακρα, αναφέρει, υψωνόταν το «σκιάχτρο της εξέγερσης», προφανώς μέσα από κάποια συνωμοσία σκοτεινών προσώπων· όσο για τα ίδια τα επεισόδια, ο Ντάρελ επέκρινε την αποικιακή κυβέρνηση για την αντίδρασή της, γιατί «ποιος έχει ακούσει για επανάσταση σχολιαρόπαιδων;»¹⁷. Και όμως, η ΕΟΚΑ δεν στελεχώθηκε από άλλους από αυτά τα «σκολιαρόπαιδα», τα οποία (όπως αποδείχθηκε) δεν έβλεπαν καθόλου οπερετικά το όλο ζήτημα. Τα *Πικρολέμονα* εκδόθηκαν το 1957, κατά τη διάρκεια του κυπριακού αγώνα· ο Ντάρελ δεν είχε ακόμη καταλάβει τι είχε αντιμετωπίσει. Ωστόσο —και είναι η αναφορά του σημαντική, αφού υπήρξε μέλος της αποικιακής διοίκησης της Κύπρου— είχε την εντιμότητα, ή έστω το καλό γούστο, να σκιαγραφήσει τη βασική αδυναμία της αποικιακής στάσης, η οποία σε μεγάλο βαθμό προκάλεσε τον ένοπλο αγώνα:

Δεν μπορούσα να μη σκέπτομαι με πίκρα πως αν είμασταν αρκετά τίμιοι για να παραδεχτούμε την ελληνικότητα της Κύπρου απ' την αρχή, ίσως να μην ήταν ποτέ ανάγκη να εγκαταλείψουμε το νησί ή να αγωνιστούμε για δαύτο. Τώρα ήταν πια πολύ αργά¹⁸.

Με αυτή τη στάση του, το Λονδίνο έθετε διαρκώς τους Ελληνοκυπρίους σε αδιέξοδο: μέχρι την 1η Απριλίου 1955, οι Βρετανοί (π.χ. το υπουργείο Αποικιών το φθινόπωρο του 1953 κατά τον διορισμό του Άρμιτατζ ως κυβερνήτη, ή οι αρχηγοί των Επιτελείων τον Σεπτέμβριο του 1954¹⁹) ισχυριζόνταν ότι δεν χρειαζόταν να κάνουν παραχωρήσεις στο ενωτικό κίνημα επειδή δεν υπήρχε πρόβλημα στην Κύπρο, αφού δεν εκδηλωνόταν «ενεργός αναταρα-

17. Laurence Durrell, *Πικρολέμονα*, μτφρ. Αιμ. Χουρμούζιος, Αθήναι 1959, σσ. 192-194.

18. Durrell, σ. 243. Η βρετανική πλευρά είχε πράγματι, στο τέλος του 1954 και στις αρχές του 1955, εξετάσει το ενδεχόμενο να «αναγνωρίσει» ειδικούς δεσμούς της Ελλάδας (αλλά και της Τουρκίας) με την Κύπρο, μέσω ειδικών πολιτιστικών συμφωνιών κ.λπ. —πρόκειται για σχέψεις που ποτέ δεν υλοποιήθηκαν, για «ασκήσεις επί χάρτου».

19. Holland, σσ. 33-34· DEFE 5/54, COS(54)303, 13 Σεπτεμβρίου 1954· DEFE 4/72, COS(54) 94th Meeting, 6 Σεπτεμβρίου 1954.

χή». Μετά την 1η Απριλίου 1955 (όταν ήρθε η «ενεργός αναταραχή») έλεγαν ότι δεν θα υπέκυπταν στη βία... Με τη Βρετανία σε μια τέτοια ψυχική κατάσταση, και με δεδομένη τη μονομανία που είχε αναπτύξει για τη Μέση Ανατολή, δεν υπήρχε τρόπος να εισακουστούν οι Ελληνοκύπριοι.

Εδώ, όμως, υπήρχαν και περιέργες παράπλευρες συνέπειες. Μετά τον πόλεμο, οι ηγέτες του ενωτικού κινήματος δεν είχαν απογοητευθεί μόνον από τη στάση της Βρετανίας, αλλά και από την αδυναμία της Ελλάδας, κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης και αμέσως μετά, να θέσει το Κυπριακό στο διεθνές πεδίο. Η αίσθηση αυτή της ελληνικής αδυναμίας διαφάνηκε, από την οπτική γωνία των ηγετών του ενωτικού κινήματος, πολλές φορές (π.χ. με τη γνωστή υπόθεση της συνέντευξης του βασιλιά Παύλου στους *New York Times* το 1948, με τη στάση του Ν. Πλαστήρα απέναντι στην κυπριακή προέβια του 1950, με την τοποθέτηση του Γ. Παπανδρέου ότι η Ελλάδα ανέπνεε με δύο πνεύμονες, έναν αγγλικό και έναν αμερικανικό και εάν έθετε το Κυπριακό κινδύνευε να πάθει ασφυξία²⁰) και έτσι έδωσε την εντύπωση ότι η Αθήνα «ελεγχόταν» από τον αντίπαλο. Το στοιχείο τούτο αύξησε τις τάσεις αυτονομίησης των Κυπρίων (και των Ελλαδιτών υποστηρικτών τους) από το «ελεγχόμενο» εθνικό κέντρο. Η οργάνωση του ένοπλου αγώνα αναλήφθηκε το 1951-54 από μία επιτροπή που έδρευε στην Αθήνα, με τη συμμετοχή του Μακαρίου, του πρώην υπουργού Γ. Στράτου, των αδελφών Σάββα και Σωκράτη Λοιζίδη, των καθηγητών Γεράσιμου Κονιδάρη και Δημητρίου Βεζανή, του Γεωργίου Γρίβα, κ.ά.²¹ Οι οργανωτές λάμβαναν επιμελώς μέτρα ώστε να διασφαλιστεί η μυστικότητα των διαβουλεύσεών τους από την ελληνική ασφάλεια²² για την οποία είχαν την αίσθηση ότι ελεγχόταν ή και ότι ήταν διαβρωμένη από «πράκτορες των Άγγλων». Εξάλλου, ήδη από το 1951, επιφανές μέλος αυτής της επιτροπής είχε και δημοσίως διακηρύξει ότι οι υπεύθυνοι για την οργάνωση ενός κυπριακού αγώνα (δεν είναι σαφές εάν τη στιγμή αυτή εννοούσε και ένοπλο) θα έπρεπε ακόμη και να συγκρουστούν για τούτο με την ελληνική κυβέρνηση²³. Επομένως, η οργάνωση του ένοπλου αγώνα, όπως έγινε στην κυπριακή περίπτωση, δεν αποτελούσε μόνον μία σύγκρουση με τη Βρετανία, αλλά ταυτόχρονα και μία εσωτερική «συνωμοσία» που εμπειριείχε αμφισβήτηση της ελληνικής κυβέρνησης. Αμφισβήτηση

20. Για τα επεισόδια αυτά βλ. Stefanidis, σσ. 255-256.

21. Για το ζήτημα αυτό βλ. ιδιαίτερα Σάββας Λοιζίδης, *Ατυχή Κύπρος*, Αθήνα 1980, σσ. 95-105· Γεράσιμος Κονιδάρης, «Ιστορικά αναμνήσεις από την προετοιμασίαν του αγώνος της Κύπρου», *Παρνασσός* 6 (1964) 251-258.

22. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις στο Κονιδάρη, ό.π.

23. Δημήτριος Σ. Βεζανής, *Η ελληνική Κύπρος – ομιλία δοθείσα εις την Λέσχην των Ελλήνων Σιδηροδρομικών την 17ην Μαΐου 1951*, Αθήναι, Ιούνιος 1951.

που προερχόταν από την αίσθηση ότι οι «Άγγλοι» είχαν τη δυνατότητα να επιβάλουν την αντιδραστική γραμμή τους σε μία Αθήνα αδύναμη και ελεγχόμενη. Με ακόμη απλούστερη διατύπωση: η απόλυτη βρετανική αδιαλλαξία μείωνε δραματικά τις δυνατότητες και των ελληνικών κυβερνήσεων να διατηρούν τον έλεγχο των εξελίξεων. Όπως συχνά συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, στις απαρχές της σύγκρουσης υπάρχουν επάλληλοι φαύλοι κύκλοι.

Τέλος, η βρετανική στάση του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1950, ακριβώς επειδή επιστέγαζε, για τους Ελληνοκυπρίους, μία σειρά έντονων και οδυνηρών απογοητεύσεων που είχαν ξεκινήσει ήδη από την επαύριον του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ήταν ικανή και επαρκής ώστε να τους ωθήσει στη διάψευση της ελπίδας για δικαίωση του οράματός τους με ειρηνικά μέσα. Μετά το 1945, οι αλληπάλληλες απογοητεύσεις ριζοσπαστικοποίησαν ένα ενωτικό κίνημα που ήταν ήδη υπέρμετρα προσανατολισμένο στον ιδεαλισμό, από την εποχή που προσδοκούσε ότι η «φιλελεύθερα Αγγλία» θα επαναλάμβανε στην Κύπρο το «ευγενές προηγούμενο» της Επτανήσου. Και σε αυτόν ακριβώς το ριζοσπαστικοποιημένο ιδεαλισμό, μετά από δύο παγκοσμίους πολέμους που είχαν διεξαχθεί στο όνομα της ελευθερίας, βασίστηκε η στρατολόγηση των μαχητών της ΕΟΚΑ. Απογοήτευση, προσβολή και εναγώνια προσδοκία για την «ιστορικά αναπότρεπτη» υλοποίηση ενός μεγάλου οράματος: αυτά ήταν τα στοιχεία που, εντεινόμενα από τη βρετανική στάση και τη ρητορεία της ελληνικής πλευράς, χαρακτήρισαν την ένοπλη φάση του ενωτικού κινήματος.

Η έναρξη του ένοπλου αγώνα μπορεί πράγματι να παρουσιαστεί ως άκαιρη από τη σκοπιά της διεθνούς πολιτικής και κακώς συντονισμένη από την επίσημη Ελλάδα. Πάντως, είχε κάποια περιθώρια επιτυχίας —εάν κατάφερε γρήγορα (δηλαδή πριν επέλθει ένα αγεφύρωτο ρήγμα) να κλονίσει το βρετανικό «ουδέποτε» και να εξασφαλίσει τη φιλελεύθερη διακυβέρνηση της Κύπρου με προοπτική άσκησης του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης στο μέλλον. Για τούτο, όμως, υπήρχε μία απαραίτητη προϋπόθεση: η δράση έπρεπε να παραμείνει σε πλαίσια περιορισμένα από στρατιωτικής άποψης και να εξυπηρετήσει έναν πολιτικό σχεδιασμό, με στόχο μία πολιτική λύση, την οποία θα έδινε η πολιτική ηγεσία —πρώτιστα, ο Μακάριος. Η προϋπόθεση της επιτυχίας, στην περίπτωση αυτή, ήταν η αποφυγή του μαξιμαλισμού, αρετή που δυστυχώς μονίμως έλειψε από την ελληνική πλευρά στο Κυπριακό.

II. Μετά την πρώτη του Απριλίου: Βρετανία και ΕΟΚΑ

Η αποτίμηση της επιρροής της ΕΟΚΑ στη βρετανική στάση, μετά την 1η Απριλίου 1955, δεν είναι εύκολο εγχείρημα: ο ερευνητής οφείλει να σταθμίσει

προσεκτικά τις εξελίξεις σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, ενώ οι «εύκολες» γενικεύσεις και οι υπεραπλουστεύσεις οδηγούν, με μαθηματική ακρίβεια, σε συμπεράσματα επισφαλή. Έως το καλοκαίρι του 1955, το Λονδίνο θεωρούσε τον ΟΗΕ ως το κύριο πρόβλημα που αντιμετώπιζε στο Κυπριακό. Άλλωστε, έως το καλοκαίρι του 1955, η ΕΟΚΑ δεν είχε ακόμη συντονίσει τη δράση της και δεν είχε αποκτήσει χαρακτήρα μείζονος στρατιωτικής απειλής· ακόμη και η έναρξη του ένοπλου αγώνα αντιμετωπίστηκε από το Λονδίνο, αρχικά, ως κίνδυνος πρώτιστα στο πεδίο της δημοσιότητας στον ΟΗΕ. Έτσι, η απόφαση, τον Ιούνιο του 1955, για τη σύγκληση της Τριμερούς Διάσκεψης του Λονδίνου, απέβλεπε να αντιμετωπίσει νέα ελληνική προσφυγή στον ΟΗΕ, όχι την ίδια την ΕΟΚΑ. Πράγματι, στη συνεδρίαση του βρετανικού Υπουργικού Συμβουλίου της 14ης Ιουνίου, ο πρωθυπουργός Ήντεν αναφέρθηκε στην ανάγκη να βελτιώσει η χώρα του τη θέση της ενόψει νέας συζήτησης στο διεθνή οργανισμό: «αν δεν υπήρχε αυτή η ανάγκη, [ο πρωθυπουργός] θα προτιμούσε να μην αναληφθεί νέα πρωτοβουλία προς το παρόν»²⁴. Ακόμη και εάν η καταγραφή αυτή εκληφθεί ως πρόσχημα (ως απόπειρα να τονιστεί η αποφασιστικότητα του Λονδίνου να μην «ενδώσει στη βία»), το σύνολο των βρετανικών εγγράφων καταδεικνύει ότι, μέχρι το καλοκαίρι του 1955, οι Βρετανοί μελετούσαν το φαινόμενο του ένοπλου αγώνα, αλλά δεν είχαν πειστεί ιδιαίτερα από αυτό και η επιρροή της ΕΟΚΑ στις εξελίξεις ήταν μάλλον περιορισμένη.

Τα πράγματα άλλαξαν μέσα στο καλοκαίρι του 1955, όταν η ΕΟΚΑ οργανώθηκε καλύτερα και άρχισε να επιτίθεται εναντίον του ίδιου του μηχανισμού ασφαλείας της αποικιακής εξουσίας —δηλαδή εναντίον της αστυνομίας. Η κατάρρευση της αστυνομίας έφερε σε εξαιρετικά δυσχερή θέση τους Βρετανούς (οι τελευταίες αναφορές του Αρμιτατζ έχουν πράγματι ένα ύφος απελπισμένο που εκνεύριζε τον Ήντεν), τους ανάγκασε να μεταφέρουν στρατό στην Κύπρο και προκάλεσε τον διορισμό του στρατάρχη σερ Τζον Χάρντιγκ στη θέση του κυβερνήτη. Από εκείνη τη στιγμή ξεκίνησε η κύρια φάση του ένοπλου αγώνα, η αντιπαράθεση με τις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις (και με την τουρκοκυπριακή Επικουρική Αστυνομία από το 1956). Η συντριβή της κυπριακής αστυνομίας σήμαινε, παράλληλα, τη δραματική αύξηση των Τουρκοκυπρίων στις δυνάμεις ασφαλείας, συνέπεια παράπλευρη της επιτυχίας της ΕΟΚΑ.

Από το φθινόπωρο του 1955, η βρετανική πολιτική στην Κύπρο βασιζόταν, σταθερά, σε δύο πυλώνες. Ο ένας ήταν οι κατά περιόδους προσπάθειες για μία πολιτική ή διπλωματική λύση, ο άλλος η προσπάθεια για συντριβή

της ΕΟΚΑ. Αυτό διαφάνηκε πρώτιστα στις διαπραγματεύσεις Μακαρίου-Χάρντιγκ, οπότε για πρώτη φορά εφάρμοσε η Βρετανία αυτή τη διπλή πολιτική. Είναι ενδεικτικό ότι οι διαβουλεύσεις αυτές περιγράφηκαν ως «χαμένη ευκαιρία» από τον γράφοντα (που μελέτησε τη βρετανική πολιτική στο ζήτημα της επίλυσης του Κυπριακού) και —με χρήση φράσης του Χάρντιγκ— ως «ο αγώνας για κυριαρχία» από επιφανή μελετητή που εξέτασε την πολιτική της Βρετανίας ως προς την ίδια την κυπριακή εξέγερση²⁵.

Υπό μία έννοια, οι διαπραγματεύσεις Μακαρίου-Χάρντιγκ ήταν η καλύτερη ώρα της ΕΟΚΑ. Η αναγνώριση, έστω μέσω της διπλής αρνητικής φόρμουλας, του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης, καθώς και η διαβούλευση με τον ηγέτη της πλειοψηφίας, τον Αρχιεπίσκοπο, υπήρξαν απόρροιες της αποτυχίας της Τριμερούς, της πίεσης από την ένοπλη δράση, της συνειδητοποίησης από τους Βρετανούς (που επήλθε σταδιακά και δεν ανακοινώθηκε ποτέ δημόσια) ότι η ένοπλη δράση συνδυαζόταν με μία λαϊκή εξέγερση στην Κύπρο. Εάν οι διαπραγματεύσεις Μακαρίου-Χάρντιγκ κατέληγαν σε συμφωνία, ο αγώνας της ΕΟΚΑ θα είχε σημειώσει, μέσα σε λιγότερο από ένα έτος, απόλυτη επιτυχία.

Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων οφειλόταν σε δύο στοιχεία. Πρώτον, στο μαξιμαλισμό που πυροδότησε στην ελληνική πλευρά —κυρίως στον Γεώργιο Γρίβα, αλλά και στον Μακάριο— η αίσθηση ότι η πίεση του ένοπλου αγώνα απέδιδε: το 1956 η ελληνική πλευρά δεν αντιλήφθηκε πού έπρεπε να σταματήσει και να συμβιβαστεί. Δεύτερον, η αποτυχία πρέπει να αποδοθεί και στο βρετανικό μαξιμαλισμό: το ζήτημα της εσωτερικής ασφάλειας και το ζήτημα της αμνηστίας, τα οποία κυρίως προκάλεσαν το ναυάγιο των διαβουλεύσεων, αφορούσαν ακριβώς το βαθμό του ελέγχου της Κύπρου που επιζητούσαν οι Βρετανοί και ο οποίος ήταν πολύ μεγάλος ακριβώς λόγω των προηγούμενων εμπειριών τους από τη βάση του Σουέζ, της διάθεσής τους να μην εγκαταλείψουν την Κύπρο και της επιθυμίας τους να μην επιτρέψουν στην ΕΟΚΑ να ελέγξει —νομιμοποιημένη πλέον μετά από μία συμφωνία— τις δυνάμεις της κυπριακής ασφάλειας. Από τη δική τους πλευρά, ο Μακάριος και ο Γρίβας δεν θα επέτρεπαν ποτέ να λειτουργήσει μία συμφωνία ως προκάλυμμα για να καταφέρουν οι Βρετανοί να συνθλίψουν τους αγωνιστές της οργάνωσης. Με άλλα λόγια, τον Φεβρουάριο του 1956, ο Μακάριος καλούνταν να λάβει μία δύσκολη απόφαση, που δεν θα έφερνε αμέσως την Ένωση, σε μια στιγμή κατά την οποία και οι δύο πλευρές, Βρετανοί και

25. Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus*, σσ. 43-65· Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus*, σσ. 83-119· βλ. επίσης Diana Weston-Markides, «Britain's "New Look" Policy for Cyprus and the Makarios-Harding Talks», *Journal of Imperial and Commonwealth History*, τ. 23 (1995) 479-502.

Ελληνοκύπριοι, είχαν διαφορετικούς απώτερους στόχους. Ήταν όμως μια χρονική στιγμή κατά την οποία μία συμφωνία αποδεκτή και από τις δύο πλευρές ήταν εφικτή, και γι' αυτό αντιμετωπίζεται σήμερα, σχεδόν καθολικά, ως «χαμένη ευκαιρία».

Από τη στιγμή της εκτόπισης του Αρχιεπισκόπου, δηλαδή μετά το Μάρτιο του 1956, η βρετανική πολιτική πέρασε από διάφορα στάδια: έως το καλοκαίρι του 1956 επιζήτησε μία λύση σε διεθνές/τριμερές επίπεδο, μεταξύ του Λονδίνου, της Αθήνας και της Άγκυρας· μετά από το καλοκαίρι, υπό την πίεση της κλιμακούμενης κρίσης στη διώρυγα του Σουέζ, επιζήτησε κυρίως να κρατήσει επαφή με τους Τούρκους. Έκτοτε, ακριβώς για να προστατευθεί η θέση του Λονδίνου στη Μέση Ανατολή, η διατήρηση της τουρκικής συμμαχίας έγινε για τους Βρετανούς στοιχείο περισσότερο σημαντικό ακόμη και από τη διατήρηση της ίδιας της Κύπρου. Έτσι ήλθε η περιβόητη δήλωση της διπλής αυτοδιάθεσης, του Δεκεμβρίου 1956, που αποτέλεσε τη βάση των αξιώσεων της Τουρκίας για διχοτόμηση από τότε και στο εξής. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, το γεγονός ότι στις αρχές του 1957 η βρετανική κυβέρνηση εξέτασε το ενδεχόμενο να προχωρήσει άμεσα στη διχοτόμηση της νήσου, ιδέα που εγκατέλειψε επειδή αφ' ενός αντιμετώπισε την άμεση και καθολική αντίδραση της Ελλάδας και αφ' ετέρου επειδή ανακάλυψε (και πάλι αργά) ότι διχοτόμηση της Κύπρου ήταν αδύνατη χωρίς μία πολιτική την οποία αποκαλούμε σήμερα «εθνοκάθαρση» και της οποίας το διεθνές κόστος δεν ήταν διατεθειμένο το Λονδίνο να αναλάβει²⁶.

Πάντως, και μετά τον Μάρτιο του 1956, όποια πολιτική και εάν εφαρμόζε η Βρετανία, συστατικό στοιχείο της —απαραίτητος δεύτερος πυλώνας της— ήταν η προσπάθεια να συντριβεί η ΕΟΚΑ. Οι μεγάλες επιχειρήσεις του Ιουνίου 1956 αποτελούσαν τμήμα του νέου βρετανικού σχεδίου για την τριμερή επίλυση του Κυπριακού, που παρουσιάστηκε τον ίδιο μήνα στους Τούρκους και στους Αμερικανούς. Αντίστοιχα, η ατυχήστατη αγνόηση της πρώτης εκχειρίδας της ΕΟΚΑ τον Αύγουστο του 1956 —μία μεγάλη ευκαιρία που απώλεσε η βρετανική πλευρά— οι μεγάλες επιχειρήσεις των αρχών του 1957 (οπότε έπεσαν οι Μάρκος Δράκος και Γρηγόρης Αυξεντίου), η κυριολεκτικά ανορθολογική εμμονή στην εκτέλεση του Ευαγόρα Παλληκαρίδη τον Μάρτιο του 1957 (παρά τις έντονες παραστάσεις του Αβέρωφ, τις οποίες οι Βρετανοί χαρακτήριζαν «υστερικές»), είναι ενδείξεις αυτής της βασικής προτεραιότητας της πολιτικής τους. Ακόμη και κατά τη «μακρά εκχειρίδα» του 1957, ακόμη και μετά την αντικατάσταση του Χάρντιγκ από τον σερ Χιου Φουτ, ακόμη και μετά την έκρηξη των τουρκοκυπριακών βιαιοτήτων τον

Ιανουάριο και τον Ιούνιο του 1958, βασικό τμήμα της πολιτικής των Βρετανών ήταν η εξάρθρωση του κύριου αντιπάλου, της ΕΟΚΑ.

Πρέπει, πάντως, να υπογραμμιστεί ότι πολλές από τις εντυπώσεις που είχαν την εποχή εκείνη δημιουργηθεί στην κοινή γνώμη δεν επιβεβαιώνονται από την έρευνα. Ο σερ Τζον Χάρντιγκ, ο βασικός στρατιωτικός αντίπαλος της ΕΟΚΑ, ήταν ασφαλώς άνθρωπος σκληρός και δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει στον αγώνα αυτόν τους Τουρκοκυπρίους (κάτι που έμελλε να πληρώσει η ίδια η βρετανική πλευρά με τους τουρκικούς εκβιασμούς του 1958)· αλλά ήταν ένας στρατιώτης κατά βάση έντιμος, και αποδείχθηκε παράλληλα ικανότατος διαπραγματευτής, τόσο στις διαβουλεύσεις του με τον Μακάριο, όσο και με τη βρετανική κυβέρνηση, στην οποία σταθερά τόνιζε ότι *μόνον η πολιτική επίλυση* του Κυπριακού ήταν εφικτή²⁷. Βέβαια, ομιλώντας για πολιτική λύση εννοούσε αυτή που θα εξυπηρετούσε τη Βρετανία· δεν ήταν όμως σε καμιά περίπτωση ένας μυστικιστής της βίας όπως τον παρουσίαζε η τότε ελληνική προπαγάνδα, και αντίθετα επεδείκνυε μία επίγνωση του πολιτικού στοιχείου που προξενεί εντύπωση, ιδιαίτερα σε όποιον σχηματίζει την πρώτη εικόνα του από τον ελληνικό Τύπο της εποχής²⁸.

Αντίθετα, ο σερ Χιου Φουτ, άνθρωπος φιλελεύθερος και μειλίχιος, θεωρήθηκε περισσότερο δεκτικός στις ελληνικές θέσεις. Και τούτο ίσως να είχε αποδειχτεί αληθινό, σε συνθήκες όμως πιο ομαλές από αυτές που επικρατούσαν στην Κύπρο του 1957-58. Ο Φουτ προερχόταν από την υπηρεσία του Υπουργείου Αποικιών (όχι από τον στρατό), και δεν έλεγχε τον μηχανισμό ασφαλείας και τους στρατιωτικούς του στο βαθμό που μπορούσε να τους ελέγξει ο Χάρντιγκ· επιπλέον, δεν είχε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τη συνθλιπτική πίεση που του άσκησαν οι Τούρκοι μετά τον Ιανουάριο του 1958· πανικοβαλλόταν πιο εύκολα από ό,τι ο στρατάρχης. Έτσι, ο Φουτ ήταν αυτός που ξεκίνησε τη διαδικασία της εσωτερικής διαβούλευσης στους κόλπους της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία κατέληξε στο καταστροφικό σχέδιο Μακμίλαν του Ιουνίου 1958²⁹. Ο τελευταίος Βρετανός κυβερνήτης ήταν άνθρωπος καλών προθέσεων, όπως απέδειξε μετά τις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου· αυτό όμως δεν ήταν αρκετό στην Κύπρο του 1957-58. Είναι, πράγματι, δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο Χάρντιγκ θα υποχωρούσε στην τουρκική πίεση στην οποία ενέδωσε ο Φουτ· αλλά πάλι —στοιχείο που δείχνει

27. Βλ. τα στοιχεία που αναφέρονται στα Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus*, και Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus*, ό.π.

28. Ειδικότερα για την προσωπικότητα του στρατάρχη βλ. Michael Carver, *Harding of Petherton: Field Marshal*, London 1978.

29. Για την κρίσιμη περίοδο των αρχών του 1958, βλ. Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus*, σσ. 121-135.

πόσο δύσκολη είναι η διατύπωση υποθέσεων στην ιστορία— και οι Τούρκοι πιθανότατα δεν θα ασκούσαν τέτοια πίεση στον στρατάρχη (για τη στιβαρότητα του οποίου δεν είχαν αμφιβολία), ενώ ίσως να την άσκησαν στον Φουτ ακριβώς φοβούμενοι ότι ο «φιλελεύθερος» νέος κυβερνήτης θα αποδεικνυόταν φιλικός προς τους Έλληνες.

Από την άλλη πλευρά, το είδος της καταστολής που εφάρμοσαν οι Βρετανοί στην Κύπρο έχει επίσης προκαλέσει εκτενή συζήτηση. Ο ένοπλος αγώνας είχε το βασικό και αναπόφευκτο μειονέκτημα ότι διατάρασσε το πνεύμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης που ήταν πάντως αναγκαίο για την επίτευξη συμφωνίας. Η ψυχική αυτή ρήξη δημιουργούσε τον κίνδυνο να ξεκινήσει ένας φαύλος κύκλος βίας, από τον οποίο η έξοδος θα ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αν μη τι άλλο επειδή η κλιμάκωση θα μπορούσε εύκολα να γίνει αυτοσκοπός της ΕΟΚΑ, όπως ακριβώς και η καταστολή μπορούσε με τη σειρά της εύκολα να γίνει αυτοσκοπός για τη βρετανική πλευρά. Σε παρόμοιες συνθήκες, η ένταση της καταστολής εύκολα ξέφευγε από τον έλεγχο: χαρακτηριστικό παράδειγμα η αναμφισβήτητη χρήση βασανιστηρίων στην Κύπρο. Ωστόσο, ο ερευνητής οφείλει να αποφύγει τις υπερβολές και τις «εύκολες» εξηγήσεις της βρετανικής πολιτικής με βάση μόνον αυτό το στοιχείο. Η χρήση βασανιστηρίων ή η ύπαρξη ανθρώπων ακραίων, ακόμη και σαδιστών, στους κόλπους των δυνάμεων καταστολής, είναι φαινόμενο που απαντάται σε συγκρούσεις τόσο σκληρές —ιδιαίτερα στις συνθήκες πλήρους σύγχυσης κατά τη διάρκεια ενός αποικιακού πολέμου της πρώιμης μεταπολεμικής εποχής. Αντίστοιχα, ενώ είναι ακριβές ότι η Βρετανία έκανε διαδοχικές και υπέρμετρες παραχωρήσεις στους Τούρκους, η έρευνα έχει καταδείξει ότι το Λονδίνο δεν «συνωμότησε» με την τουρκική πλευρά κατά τις τουρκοκυπριακές επιθέσεις του Ιουνίου 1958³⁰, οι οποίες άλλωστε δυσκόλεψαν σημαντικά το έργο του πρωθυπουργού Χάρολντ Μακμίλαν κατά την παρουσίαση του σχεδίου του. Είναι γεγονός ότι, τις ημέρες αυτές, του 1958, σε πολλά έγγραφα Βρετανών αξιωματούχων εμφανίζεται πράγματι μία χαιρεκακία για τα τρομερά πλήγματα που δέχονταν οι Ελληνοκύπριοι· αλλά τούτο ήταν απόρροια του γεγονότος ότι οι αξιωματούχοι αυτοί δεν είχαν καταφέρει να καταπνίξουν την εξέγερση, και όχι κάποιας «προσυνεννόησης» με τους Τούρκους. Το κύριο πρόβλημα της βρετανικής πολιτικής στην Κύπρο ήταν η άρνηση αυτής καθ' εαυτής της κυπριακής ελευθερίας· όχι τα πρόσωπα (Αρμιατζ, Χάρντιγκ, Φουτ, Τσώρτσιλ, Ήντεν, Μακμίλαν, ή ακόμη και ο αποικιακός γραμματέας Τζον Ρενταγαίη και οι στρατιωτικοί διοικητές μέσα στην Κύπρο) ή τα μέσα της κατα-

30. Βλ. ιδιαίτερα Diana Weston Markides, *Cyprus, 1957-1963: from Colonial Conflict to Constitutional Crisis. The Key Role of the Municipal Issue*, Minneapolis 2001, σσ. 21-27.

στολής. Μάλιστα, τα τελευταία —όσο και αν τούτο μπορεί να φανεί κυνικό— ήταν, σε τελική ανάλυση, στοιχεία συγκυριακά.

III. Συμπεράσματα

Η Μεγάλη Βρετανία δεν κατάφερε ούτε να προλάβει, ούτε να καταστείλει τον αγώνα της ΕΟΚΑ· δεν αντιλήφθηκε, επίσης, έγκαιρα την ισχύ —πολιτική και συναισθηματική— του ενωτικού αιτήματος και τη λαϊκή δυναμική της κυπριακής εξέγερσης. Είναι ενδεικτικό ότι, στα τέλη Μαρτίου του 1959 (δηλαδή μετά την επίλυση του Κυπριακού), οι Βρετανοί προσπάθησαν —ακόμη και με παραστάσεις στον Μακάριο— να αποτρέψουν την «παρέλαση νίκης» των μελών της ΕΟΚΑ, με το επιχείρημα ότι θα συνιστούσε «πρόκληση»³¹. Η βρετανική πλευρά ενοχλήθηκε από την αποθέωση των μαχητών κατά τη δημόσια εμφάνισή τους, η οποία διέψευδε τον παλαιό ισχυρισμό ότι επρόκειτο για μία δυναμική μειοψηφία, για αδόστακτους τρομοκράτες που καταπίεζαν τον ίδιο το λαό τους· ακριβώς αυτή τη λαϊκή διάσταση είχε σταθερά προσπαθήσει η βρετανική πλευρά να αρνηθεί τα προηγούμενα χρόνια.

Ακόμη, η βρετανική πλευρά αγνόησε ένα άλλο στοιχείο, για το οποίο είχε προειδοποιήσει το Λονδίνο ο πρέσβης σερ Τσαρλς Πηκ από την Αθήνα, στις αρχές του 1954: «τη γνωστή ικανότητα των Ελλήνων να μη μετρούν το κόστος αν πιστεύουν ότι ενεργούν για ένα δίκαιο σκοπό»³². Εδώ εγγίζει κανείς ένα κρίσιμο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής στο Κυπριακό, δηλαδή τον εγγενή ιδεαλισμό του ενωτικού αιτήματος, στοιχείο που ίσως να μην συνηγορούσε στην αποτελεσματικότερη προώθηση των στόχων του, αλλά σίγουρα επέτεινε τη δραματικότητα μίας ήδη δύσκολης κατάστασης. Σε τελική ανάλυση, δεν υπήρχε τίποτε το περίεργο ή το «εξαιρετικό» στην επιθυμία των Κυπρίων για αυτοδιάθεση στη δεκαετία του 1950. Υπό αυτή την έννοια, ανεξάρτητα από τη συζήτηση για τη σκοπιμότητα της ένοπλης εξέγερσης, η ενίσχυση της τάσης για την επιλογή μίας δυναμικής λύσης, στη χρονική αυτή στιγμή, δεν θα πρέπει να προξενεί έκπληξη. «Η καθολική ψηφοφορία», έγραψε ο Βίκτωρ Ουγκώ, «κατήργησε το δικαίωμα στην εξέγερση». Αλλά αυτό το δικαίωμα στην εξέγερση δεν είχε καταργηθεί στην Κύπρο της δεκαετίας του 1950. «Δεν μένει άλλος δρόμος από την επανάσταση, όταν είναι κλειστός ο δρόμος της δημοκρατικής διαδικασίας. Θα ρίχνουμε σφαίρες όσο δεν μας επιτρέπεται να ρίξουμε ψηφοδέλτια», βάζει τον ήρωά του να λέει ο

31. Βλ. Foot προς Lennox-Boyd, 20 και 23 Μαρτίου 1959, FO 371/144595/33.

32. Peake προς Cheetham, 30 Ιανουαρίου 1954, FO 371/112843/6.

Ρόδης Ρούφος στο αγνοημένο μυθιστόρημά του για τον κυπριακό αγώνα³³. «Για άλλη μια φορά την τυφλή καταπίεση διαδέχθηκε η επανάσταση», έγραφε ο Αλμπέρ Καμύ τον Δεκέμβριο του 1955, στην έκκλησή του προς τη βασίλισσα της Μ. Βρετανίας να δοθεί χάρη στον Μιχαλάκη Καραολή³⁴. Ασφαλώς, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950 η Εθναρχία ενέμενε στο αίτημα «Ένωσις και μόνον Ένωσις». Αλλά υπάρχουν σαφείς ενδείξεις —από την πλευρά και του ίδιου του Μακαρίου³⁵— ότι το 1953-54 θα ήταν έτοιμες και η ελλαδική και η ελληνοκυπριακή πλευρές να αποδεχθούν μία φιλελεύθερη συνταγματική προσφορά, με την αυτονόητη προϋπόθεση ότι θα ήταν, στοιχειωδώς έστω, δημοκρατική και θα μπορούσε να οδηγήσει, στο μέλλον, στην Ένωση· ζητούσαν δηλαδή μία κατά βάση *έντιμη* συνταγματική πρόταση. Και τέτοια δεν ήταν ούτε η πρόταση του Ιουλίου 1954, ούτε η Τριμερής του Λονδίνου...

Στην πολιτική της ελληνικής πλευράς —Αθήνας και Εθναρχίας— στη δεκαετία του 1950, δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει ο ερευνητής λάθη ή χαμένες ευκαιρίες και, ειδικά για το 1953-54, τη σοβαρή παρανόηση για την ένταση της πιθανής βρετανικής αντίδρασης με δεδομένη την πολιτική κατάσταση στη Μέση Ανατολή και τη σημασία της περιοχής για το Λονδίνο. Αλλά, παράλληλα, δεν πρέπει να λησμονείται ότι με τη σειρά της και η κοντόφθαλμη βρετανική στάση εισήγαγε στο όλο σκηνικό ένα στοιχείο «εξώθησης» των Ελληνοκυπρίων. Ο κυπριακός ένοπλος αγώνας οφειλόταν όχι μόνον σε κακούς υπολογισμούς παραγόντων της ελληνικής πλευράς, αλλά και στην αδικαιολόγητη άρνηση της κυπριακής ελευθερίας και στην αντιδραστική στάση που στατικά χαρακτήρισε, με την πιθανή εξαίρεση των προτάσεων του 1948, την πολιτική του Λονδίνου μετά το 1925. Η Βρετανία κάλεσε έναν ολόκληρο λαό να πολεμήσει «για την Ελλάδα και την ελευθερία» στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και κατόπιν του είπε ευθέως ότι «δεν υπάρχει Κυπριακό ζήτημα», ότι οι πόρτες είναι κλειστές, ή (ακόμη χειρότερα) ότι εάν ήταν αληθινοί Έλληνες θα είχαν ήδη καταφύγει στη βία· δεν θα πρέπει να εκπλήσσει ότι και αυτοί με τη σειρά τους το έκαναν. Κατά πάσα βεβαιότητα, θα ήταν ευφύστερο να ανέμεναν· στην πολιτική της μετωπικής αντιπαράθεσης με τη Βρετανία υπήρχαν βάρη, τα οποία ήταν δύσκολο να επωμισθούν η Ελλάδα και η αποικιακή Κύπρος της δεκαετίας του 1950 —ενώ μία συνετότερη, αλλά λιγότερο ριζική και συνεπώς λιγότερο ηρωική πολιτική θα μπορούσε να απο-

33. Ρόδης Ρούφος, *Η χάλικη εποχή*, Αθήνα 1980 (Λονδίνο ¹1960), σ. 312.

34. Αναδημοσιευμένο στο Μιχαλάκης Ι. Μαραθεύτης και Ρούλα Ιωαννίδου-Σταύρου (ανθολόγηση), *Ανθολόγιο κειμένων για τον Αγώνα της ΕΟΚΑ 1955-1959*, Λευκωσία 1998, σσ. 292-293.

35. Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus*, σσ. 13 και 18.

φέρει καλύτερα αποτελέσματα. Αλλά άσχετα από το εάν η έκρηξη μίας επανάστασης στην Κύπρο της ύστερης Αγγλοκρατίας ήταν ενέργεια διπλωματικής ορθής, ήταν ανθρωπίνως αναμενόμενη. Ο κυπριακός αγώνας του 1955-59, με το επικό στοιχείο του, τον ηρωισμό, τη σκληρότητα, τις ατέλειες, τις υπερβολές ή τις αντιφάσεις του, εξέφρασε ακριβώς αυτόν τον πόθο για ελευθερία του συνόλου του ελληνικού κυπριακού λαού. Όπως και το ίδιο το ενωτικό κίνημα, έτσι και η ριζοσπαστικοποιημένη εκδοχή του —η κυπριακή εξέγερση— ήταν ριζωμένη σε μια βαθύτατα ιδεαλιστική πεποίθηση και σε ένα αίτημα αυτοπροσδιορισμού, μίγμα εκρηκτικό, πράγμα που δεν κατάλαβε το Λονδίνο παρά μόνον όταν ήταν πολύ αργά.